

ТАРЫХ ИЛИМДЕРИ
ИСТОРИЧЕСКИЕ НАУКИ
HISTORICAL SCIENCES

Бектемирова А.К.

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНДА ЭГЕМЕНДҮҮЛҮК
ЖЫЛДАРЫНДАГЫ ВЕТЕРИНАРИЯ ТАРМАГЫНЫН АБАЛЫ:
КӨЙГӨЙЛӨРҮ ЖАНА КЕЛЕЧЕГИ**

Бектемирова А.К.

**СОСТОЯНИЕ ВЕТЕРИНАРНОЙ ОТРАСЛИ
В КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКЕ В ПЕРИОД СУВЕРЕНИТЕТА:
ПРОБЛЕМЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ**

A.K. Bektemirova

**STATE OF THE VETERINARY INDUSTRY
IN THE KYRGYZ REPUBLIC DURING SOVEREIGNTY:
PROBLEMS AND PROSPECTS**

УДК: 947.1 (575.2):636

Макалада Кыргыз Республикасындагы эгемендүүлүк жылдарындагы ветеринариянын тарыхы, ветеринария кызматтарынын абалы каралды. Республикадагы майда жеке менчик чарбалардагы мал чарбачылыкты ветеринариялык тейлөөнүн кыйынчылыктары, аймактардагы эпизоотиялык абалдын курчушу менен ветеринария тармагын жакшыртуу үчүн Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн жүргүзгөн иш-аракеттери чагылдырылды. Мал ылаңдарын азайтуу жана ветеринария кызматтарын өнүктүрүү үчүн Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн Дүйнөлүк банк жана эл аралык каржы уюмдардын колдоосунда долбоорлорду ишке ашырылышы жана анын натыйжалары талданды. Илимий иште базар экономикасы шартында мамлекеттик ветеринар адистердин санынын кыскарышы менен жеке ветеринария кызматтарын өнүктүрүү маселелери, мал ылаңдарынын азайбай жатышынын себептери каралды. Макала Ош, Талас, Нарын облустарынын мамлекеттик архивдеринин фондусунан алынган мурда жарыяланбаган материалдардын, Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнө караштуу ветеринардык жана фитосанитардык коопсуздук боюнча мамлекеттик инспекциясынын учурдагы архивинен жана массалык маалымат каражаттарынан алынган маалыматтардын негизинде жазылды.

Негизги сөздөр: ветеринариянын тарыхы, Мыйзам, мал чарбачылык, ветеринардык адистер, мал ээлери, долбоорлор, эпизоотиялык кырдаал.

В статье рассмотрены история ветеринарии и состояние ветеринарных служб Кыргызской Республики в годы суверенитета. Отражены трудности в ветеринарном обслуживании скотоводства в малых частных хозяйствах республики, обострение эпизоотической ситуации в регионах и меры Правительства Кыргызской Республики по улучшению ветеринарной отрасли. Проанализированы реализация и результаты проектов Кыргызской Республики при поддержке Всемирного банка и международных финансовых организаций по уменьшению болезней скота и развитию ветеринарных служб. В научной работе рассмотрены сокращение количества государственных ветеринарных специалистов и проблемы развития частных ветеринарных служб в условиях рыночной экономики, а также причины неснижения заболеваний скота. Статья написана на основе неопубликованных материалов архивного фонда государственных архивов Ошской, Таласской, Нарынской областей, текущего архива государственной инспекции по ветеринарной и фитосанитарной безопасности при Правительстве Кыргызской Республики и сведений, полученных из СМИ.

Ключевые слова: история ветеринарии, Закон, животноводство, ветеринарные специалисты, скотовладельцы, проекты, эпизоотическая ситуация.

The article examines the history of veterinary medicine and the state of veterinary services of the Kyrgyz Republic during the years of sovereignty. Difficulties in veterinary servicing of cattle breeding in small private farms of the country,

aggravation of the epizootic situation in the regions and measures of the government of the Kyrgyz Republic to improve the veterinary industry are reflected. The implementation and results of projects of the Kyrgyz Republic with the support of the World Bank and international financial organizations for the reduction of livestock diseases and the development of veterinary services are analyzed. The scientific work discusses the reduction in the number of state veterinary specialists and the problems of the development of private veterinary services in a market economy, as well as the reasons for the decline in livestock diseases. The article was written on the basis of unpublished materials from the archival fund of the state archives of Osh, Talas, Naryn regions, the current archive of the state inspectorate for veterinary and phytosanitary safety under the government of the Kyrgyz Republic, and information received from the media.

Key words: *history of veterinary medicine, law, animal husbandry, veterinary specialists, livestock owners, projects, epizootic situation.*

Кыргыз Республикасында базар экономикасы шартында мал чарбачылыкты ветеринариялык тейлөө үзгүлтүккө учурап, бул маселе экономикалык көйгөйдөн социалдык көйгөйгө айланган. 1990-жылдардын аягында жана 2000-жылдардын башында адамдардын малдан адамга жуга турган жугуштуу оорулар менен ооруп калууларынын саны өсүп, айыл калкын кооптондурган маселеге айланган. Алсак, бруцеллез менен 1995-жылы 659 учур, 2001-жылы 1819 учур, сибирь жарасы менен 1994-жылы 16 учур, 1999-жылы 32 учур, эхинококкоз менен 1995-жылы – 313 учур, 2000-жылы – 566 учур катталган [5].

Каралып жаткан жылдары мамлекеттик ветеринардык мекемелердин саны жылдан-жылга азайган, эгерде 1990-жылы мамлекеттик ветеринардык мекемелердин саны 284 болсо, 2000-жылы 244 мекеме, 2013-жылы 112 мекеме гана иштеген [10, 128-б.]. Республикада бюджеттен айлык алып иштеген ветеринардык адистердин саны да азайып, 2006-жылы Түштүк аймак боюнча 120дан ашык ветеринардык адис кыскарган [9, Л.41], ал эми Нарын облусу ветеринардык адистер менен 17% га гана камсыз болгон [8, Л.22]. Мунун өзү ветеринардык алдын алуу иштерин уюштурууда, аткарууда кыйынчылыкты туудурган. Ал эми республиканын айыл өкмөттөрүндө бюджеттин эсебинен айлык алган бирден гана адис эмгектенип, бир ветеринардык врач ал аймактагы малдын баарын кароого, дарылоого, укол сайууга жетише алган эмес.

Эгемендүүлүктүн экинчи он жылдыгында Кыргыз Республикасынын Өкмөтү тарабынан эпизоотиялык абалды жакшыртуу жана мал ыландарын

азайтуу маселелерин чечүүгө аракеттер көрүлөт. 2002-жылы ветеринардык адистердин көмөгү менен 22,3 млн. баш малга профилактикалык дарылоо жүргүзүлгөн. Сибирь жарасына каршы 694,2 миң ири мүйүздүү мал, 158,8 миң жылкы, 19,5 миң чочко жана 1686,5 миң кой эмделген. Шарпты алдын алуу максатында 1,3 млн. ири мүйүздүү мал, 384,6 миң майда жандык, 5,0 миң баш чочко эмделген [13, Л.43-44]. Бирок, профилактикалык алдын-ала иштерин жүргүзүү үчүн жана ветпрепараттарды сатып алууда каржылоонун жетишсиздигинен улам бул багыттагы белгиленген иш-чаралар толугу менен аткарылбай калгандыгын да белгилөө керек. Алсак, жугуштуу ыландарга каршы күрөшүү үчүн республикалык бюджеттен 1 жылга 52 млн. сом каралса, ал каражат ветеринар адистердин айтуусунда «шарп» оорусун дарылоого араң жетээри белгиленген [7].

Ветеринария тармагын өнүктүрүү үчүн 2005-жылы Кыргыз Республикасынын «Ветеринария жөнүндө» Мыйзамы кабыл алынган. Бирок, мыйзамда эл аралык стандарттар, Бүткүл дүйнөлүк соода уюмунун жана МЭБдин (Дүйнөлүк эпизоотиялык бюро) ж.б. эл аралык уюмдардын талаптары көңүлгө алынбаган. Мыйзамда сапаттуу ветеринардык тейлөөнүн проблемасы болгон жекече ветеринардык кызматтын укугу, милдети жана жоопкерчилиги такталбаган. Бул жагдайлар жеке менчик ветеринардык кызматтардын өнүгүүсүнө тоскоолдук жараткан.

«Ветеринария жөнүндө» Мыйзамда жаныбарлардын ээлеринин жана ишканалардын мал чарбачылыктын продукция өндүрүүдөгү, даярдоодогу, кайра иштетүүдөгү жана сатып өткөрүүдөгү жоопкерчилиги караштырылган болучу. Тилекке каршы, мал ээлеринин жоопкерсиздигинен улам айрым облустарда эпизоотиялык абал курч бойдон кала берген. Алсак, 2005-жылы Ош облусунун Кара-Суу, Жалал-Абад облусунун Базар-Коргон, Сузак районунан 26 адам сибирь кулгунасына күмөндөлүп, ооруканага жаткырылган [11]. Мамлекеттик санитардык көзөмөл органдары менен ветеринардык адистердин изилдөөсүнүн натыйжасында оорунун булагы болуп аргасыз союлган малдын этинин ветеринардык көзөмөлсүз таратылышы белгиленген. Мал ыландарын мал ээлери өздөрү каалагандай дарылап, мал ыландары чыккан учурда жаап жашырган фактылар да кездешкен. Мисалы, Нарын районун Миң-Булак айылында 2009-жылы күл (оспа) оорусу чыгып, мал ээлери өздөрү билгендей дарылашкан. Нарын районунун Кара-Чий жана Орто-Саз айылдарында күл оорусу чыкканына карабай узак убакыттарга чейин жергиликтүү ветеринардык

адистер өз ишине кайдыгер мамиле жасашып, жогорку органдарга билдиришпеген [8, Л.6.].

Кыргыз Республикасы эгемендүүлүккө жетишкенден кийинки жылдары республиканын аймагында эпизоотиялык жагдайды системалуу иликтөө жана КМШ өлкөлөрүнүн коңшу облустары менен өз ара маалымат алмашууну жүзөгө ашыруу колго алынбагандыктан улам жугуштуу ылаңдар республиканын аймагына таралып кеткен учурлар көп эле катталган. Мисалы, 2003-жылы Талас облусунун Манас районунун 3-айыл өкмөтүнүн аймагында шарп оорусу катталып, 56 баш уй ооруга чалдыккан. Бул райондо ветеринардык-карантиндик көзөмөл начар жүргүзүлгөндүктөн шарп оорусу Казакстандын Жамбул облусунун жуккандыгы белгиленген [12, Л.48].

Эпизоотиялык ылаңдардын пайда болушунун жана таралышынын себептеринин бири коңшу мамлекеттердин малынын жергиликтүү калктын малы менен катарлаш жайылуусу, өлкөбүздүн мамлекеттик чек арасы аркылуу мал айдаган учурда тийиштүү көзөмөлдүн жоктугу да малдын ылаңынын таралышына себеп болгон. Кыргыз Республикасынын «Ветеринардык департаментинин 2-май 2006-жылкы №555 Токтомунун» негизинде, Өзбек Республикасынан бир да мал өтпөсүн деген Токтом кабыл алынган. Бул Токтом бардык облустарга, райондук, шаардык акиматтарга жана тийиштүү органдарга жана чек ара кызматкерлерине жөнөтүлгөн. Чек араны коргоо, малды өткөрбөө жөнүндө атайын Ветеринардык департаментинин көрсөтмөсү боюнча, Кыргыз Республикасынын Ветеринардык департаментинин жана Кыргыз Республикасынын Ички Иштер министрлигинин курамындагы карантиндик посттор коюп малды өткөрбөө милдети коюлган. Бирок ушуга карабастан, чек ара кызматкерлери тарабынан эч кандай чара көрүлбөгөндүктөн, Өзгөн районунун чек арасынан 2006-жылы 18-майда 4 короо кой, 24-майда 4-короо кой, 30-40 кара мал кармалып, карантиндик-ветеринардык кызматчылардын күчү менен артка кайтарылган [9, Л.41], бул малдын чек арадан өтүү боюнча документтери, фермерлердин өздүгүн тастыктоочу документтери да жок болгон. Демек, мунун өзү чек аралык карантиндик посттордо көзөмөлдү күчөтүү маселелерин чечүү зарылдыгын айгинелеп турат.

Ветеринариялык кызмат көрсөтүүлөрдү жана жайыттарды башкарууну жакшыртуу максатында Кыргыз Республикасында 2008-2014-жылдарда «Айыл чарбалык инвестициялар жана кызмат көрсө-

түүлөр» долбоору ишке ашырала баштайт. Бул долбоордун колдоосу менен мамлекеттик ветеринардык кызматтын материалдык-базасын чындоо максатында 31 атайын жеңил жана 15 дезинфекциялоочу автоунаа, малдын 5 жугуштуу ылаңына каршы вакциналар, 65 өнөр жай муздаткычтары, электр энергиясын камсыздоого 61 генератор республиканын райондук, шаардык ветеринария тармактарына таратылып берилген [14]. Дүйнөлүк банктын каражаттарына жана республикалык бюджет аркылуу алынган вакциналар малды эмдөө үчүн мал ээлерине акысыз берилген. Ошентип акырындап ветеринария кызматтын материалдык-техникалык базасын бекемдөөгө аракеттери көрүлөт.

Кыргыз Республикасынын Айыл чарба жана мелиорация министрлиги «Айыл чарбалык инвестициялар жана кызмат көрсөтүүлөр» (АЧИЖКК) долбоорунун алкагында бруцеллез менен күрөшүү боюнча пилоттук программа ишке ашырыла баштап, кийинчерээк «Мал чарбасын жана рынокту өнүктүрүү-1» долбоорунун алкагында улантылган.

Бруцеллез менен күрөшүү боюнча программа 2008-жылы Нарын облусунун Ак-Талаа районунда башталган. Бир жылдан кийин пилоттук программа бүткүл Нарын облусунда иштей баштаган. 2010-жылдан баштап программа Ысык-Көл жана Чүй облустарына, ал эми 2011-жылдан тартып – бүт республикага жайылтылган. 2000-жылдан 2010-жылга чейин Кыргызстанда бруцеллезго байланыштуу суммардык сарптоолор 10 млн. доллардан 27 млн. долларга чейин өскөн [2]. Республикада бруцеллез боюнча эпизоотиялык абал ушул долбоордун негизинде сатылып алынган REV-1 вакцинасын колдонго чейин оор абалда болгон. Эгерде бруцеллез оорусуна чалдыкандар 2007-жылы – 4035, 2008-жылы – 3815 адам болсо, 2012-жылы – 2296, 2015-жылы – 911, 2017-жылы – 1012 адамды түзгөн [5]. Жалпы республиканын аймагында кой-эчкилердин бруцеллез ылаңына каршы эмдөөнүн жыйынтыгында бруцеллез ылаңы 25 эсе кыскарган. Бирок ушул эле учурда ири мүйүздүү малдын арасында акыркы жылдары (2014-2017) бруцеллез ылаңы 1-1,5 эсеге көбөйүп, же 0,18% дан 0,37% га өскөн [6]. Бирок, бруцеллез оорусуна чалдыккандардын саны кийинки жылдары азайганы менен, 1990-жылга салыштыралуу 2017-жылы 1,8 эсе көбөйгөн. Мындай абалга, ылаңдаган малды мал ээleri өз убагында ветеринар адистерге билдирбеши жана ылаңдаган малдын базарларда сатылышы, облустардын аймагында ветеринардык-карантиндик посттордун жогу, лабора-

ториялык текшерүүнүн натыйжалары боюнча аныкталган бруцеллез менен ооруган мал ветеринардык врачтын көзөмөлсүз союулушу себеп болгон. Союз убагында мал чарбачылыгы адистештирилген болсо, базар экономикасы шартында майда жеке менчик фермер (дыйкан) жана жарандардын жеке көмөкчү чарбаларында малдын бардык түрү багылып, тирүү вакцина менен эмдөөдөн өткөзүлгөн кой-эчки башка мал менен бир короодо болгондуктан, оорунун таралышына алып келген.

Ошондой эле, республикада жыл өткөн сайын малдын санын көбөйтүшү менен ветеринардык адистердин жетишсиздиги олуттуу көйгөйдү жараткан. Мамлекеттик ветеринария департаментинин маалыматы боюнча республикада 2010-жылдарда малдын санына жараша ветеринардык адистер менен камсыз болушу 30%га араң жеткен. Эгерде, эреже боюнча 700-800 баш малга бир ветеринар адис керектеле турган болсо, 2800 баш малга бир ветеринар адис туура келген. Мамлекеттик ветеринардык кызматкерлердин штаты 65%га кыскартууларга дуушар болгон. Ал эми республикада 750 жеке ветеринардык сервистин жарымы гана айылдарда малды тейлеген, калганы ветеринардык аптекаларда, шаардагы клиникаларда иштешкен. Мындайча айтканда 3 айылга 1 ветеринар туура келген [1]. Иштеп жаткан ветеринарлардын орточо жашы 55 жашта болуп, ал эми жогорку окуу жайын бүтүп барып айыл жеринде иштеген жаш ветеринар адистер жокко эсе болгон. Мамлекеттик кызматта иштеген ветеринарлардын айлыгынын өтө төмөндүгүнөн жана аларга эч кандай жеңилдиктер каралган эместигинен көпчүлүгү өз жумуштарын таштап кетүүгө аргасыз болгон.

Ветеринариялык кызматты жөнгө салуу, мал ылаңдарын азайтуу, ветеринардык кызматтарды түзүү жана өнүктүрүү өтө курч маселеге айланып, акыркы жылдарда Кыргыз Республикасынын Өкмөтү Дүйнөлүк банк жана эл аралык каржы уюмдардын колдоосунда бул багытта иш-аракеттерди жүргүзөт. Айыл чарба, тамак-аш өнөр жайы жана мелиорация министрлиги тарабынан Дүйнөлүк Банктын жана Айыл чарбасын өнүктүрүү фондусунун каржылык колдоосу менен жалпы суммасы 130 млн. долларды түзгөн 4 долбоор ишке ашырыла баштаган [3]. Алар «Мал чарбасын жана рынокту өнүктүрүү – 1 жана – 2», «Мал чарбасын жана жайыттарды башкарууну жакшыртуу долбоорлору. Бул долбоорлордун алкагында жеке ветеринардык кызматтын материалдык-техникалык базасын бекемдөө максатында аларга техникалык жардам иретинде 1500 доллар товардык грант жана жеке ветеринарларга жалпы

суммасы 40 248 684 сомду түзгөн – 378 комплект ветеринардык жабдууларды жана 378 мотоцикл берилген [6].

2013-жылдын жана 2014-жылдын 1-сентябрынан баштап «Мал чарбасын жана рынокту өнүктүрүү – 1 (2013-2018) жана – 2 (2014-2019) долбоорлорунда республиканын бардык аймактарында малдын бруцеллез жана эхинококкоз ооруларына каршы күрөшүү боюнча иш-аракеттерди жүргүзүү каралган. Ушул долбоорлордун алкагында жүргүзүлгөн эхинококкозго каршы программасына ылайык, акыркы жылдарда бул оору менен ооруган адамдардын саны кыскарган. 2014-жылга салыштырмалуу 2017-жылы эхинококкоз менен ооруган адамдардын саны 20,6% га азайган болсо, ал эми 1992-жылга салыштырмалуу 2017-жылы 3,5 эсе көбөйгөн [5].

Республикада 1990-жылга салыштырмалуу мал ылаңдарынын азайбай жатышынын себептери жергиликтүү бийликтин, жеке менчик чарбалардын жана коомдук уюмдардын биргелешип иш алпарбагандыгы, ветеринардык адистердин жетишсиздиги жана калкка кызмат көрсөтүү жаатында жеке ветеринардык адистердин начар өнүгүүсү, республикалык бюджеттен алдын алуу, диагноздоо иш чараларын жүргүзүүгө толук каржылоонун жетишсиздиги ж.б. жагдайлар себеп болууда.

Бүгүнкү күндө республикадагы малдын генфондун сактоо боюнча көйгөйлөрдү ийгиликтүү чечүүгө ветеринардык-профилактикалык иштердин комплекстүү системасын иштеп чыгуусуз жетүү кыйын. Ошондуктан, эпизоотиялык абалды чыңдоо жана малдын ден-соолугун коргоо менен айыл чарба жаныбарлардын генфондун сактоого жетишүүгө болот [4, 76-б.].

Ветеринариялык кызматты өнүктүрүү үчүн эл аралык эпизоотиянын талаптарына ылайык, бирдиктүү ветеринардык саясат жүргүзүү менен ветеринардык тейлөөнүн жакшыртуу, облустар аралык ветеринардык-карантиндик постторду калыбына келтирүү, мал ээлеринин малды эмдөөдөн өткөрүп туруу жана малдын саламаттыгын кароо жоопкерчилигин күчөтүү керек. Жеке менчик ветеринарияны өнүктүрүү, аларга колдоо көргөзүп, алар менен иш алып баруу мамлекеттин саясатынын бир бөлүгү болушу зарыл.

Адабияттар:

1. Ветеринария маанилүү тармак // Агровести. №10. Сентябрь, 2012.
2. В Кыргызстане люди и животные стали меньше болеть бруцеллезом [Электронный ресурс]. Источник

- <http://www...> Дата обр.: 04.04. 2016.
3. Жеке ветеринардык кызмат – жалпы ветеринария системасынын өзөгү // Айыл деми. Март, 2018.
 4. Жумаканов К.Т., Керималиев Ж.К., Абдурасулов А.Х., Жунушов А.Т. Айыл-чарба малдарынын генетикалык сактоо – мамлекеттик денгээлдеги көйгөй // Известия вузов, №1. - 2015. - С.74-76.
 5. Здравоохранение Кыргызской Республики [Электронный ресурс]. Режим доступа. [www. stat.kg](http://www.stat.kg); СХ КР. Дата обращения: 2016. 05.09.
 6. Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнө караштуу ветеринардык жана фитосанитардык коопсуздук боюнча мамлекеттик инспекциясынын учурдагы архиви. 2010-2017-жылдардагы Ветеринария кызматтарынын абалы жөнүндө маалымат.
 7. Милтебиз – веткызматтын сапатын көтөрүү // Эркин Тоо. Июнь, 2005.
 8. Нарын облустук мамлекеттик архиви. Фонд.694. оп.1. ед.хр. 663.Л.6.; Фонд. 727. Оп.1 ед.хр. 95. Л.22.
 9. Ош облустук мамлекеттик архиви. Фонд. 1.оп. 1.д.4381. Л.41.
 10. Раимбеков Д.Р., Орозов У.А., Джумалиева М.А. Кыргызстандагы ветеринардык кызмат – XIX кылымдын аягында жана XXI кылымдын башында. Вестник сельскохозяйственной науки. - Б., 2013. 127-131-бб.
 11. Реформанын жаңы этабына баратабыз // Эркин Тоо. Ноябрь, 2005.
 12. Талас облустук мамлекеттик архиви. Фонд. 448. оп.1. ед.хр.8.Л.48.
 13. ЦГА КР. Фонд. 350. Оп.14. ед.хр.9498. Л.43-44.
 14. Ыландан арылуу аракетин жакшы. Эркин Тоо. Сентябрь, 2012.